

RĂȚIUNE ȘI PASIUNE ÎN ETICA LUI HUME

EMANUEL FLORESCU¹

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

Hume's ethics between reason and passion. Morality is a philosophical area in which David Hume developed a distinctive but controversial vision. Unlike the traditional ethical paradigm, which postulates the hegemony of reason in the production of the moral act, the Humean view gives preeminence to feelings and passions in determining moral distinctions. Therefore, moral conflict occurs only between different or contrary passions, not between passions and reason, since reason is and ought only to be the slave of the passions. But this famous Humean expression does not exclude the involvement of reason in ethics, nor does it grant reason only a subordinate role in its relation to the passions. This study supports the hypothesis that reason is indispensable in Humean ethics and that the relation between reason and passions is mainly one of collaboration, not opposition. Moreover, according to Hume, the difference between man and animals regarding the sense of morality is made rather by reason, which is the privilege of man alone, than by feelings and passions, which are also common to animals.

Keywords: Hume, ethics, relation, reason, passions, virtues, collaboration.

INTRODUCERE

Datorită formației sale filosofice, dar și spiritului său pragmatic, empiristul David Hume (1711–1776) a acordat o mare importanță moralei, pe care o considera o sferă de interes major prin prisma faptului că ne afectează în mod inevitabil, direct și permanent. Iar ceea ce ne afectează nu poate fi niciodată o himeră, ci un lucru real, ce are implicații decisive în viața noastră. Concluzia lui, consemnată în chiar prima carte publicată, este că moralitatea este un subiect care ne interesează mai presus de toate celelalte². Afirmăția sa, împreună cu sesizarea influenței mai ample a lui Francis Hutcheson asupra porțiunilor etice din *Tratat asupra naturii umane* și cu supoziția controversată că, din punct de vedere cronologic, cărțile II (*Despre pasiuni*) și III (*Despre morală*) ale *Tratatului* au fost alcătuite anterior cărții I (*Despre intelect*), îl determină pe Norman Kemp Smith să argumenteze că Hume a intrat în filosofia sa prin poarta moralei³. Dincolo de controversa legată de

¹ Email: emanuelflorescu@yahoo.com.

² David Hume, *A Treatise of Human Nature*, editat de David Fate Norton și Mary J. Norton, New York, Oxford University Press, 2009, p. 293.

³ Norman Kemp Smith, *The Philosophy of David Hume*, introducere de Don Garrett, New York, Palgrave Macmillan, 2005, p. vi.

cronologia redactării cărților *Tratatului*, este indubitabil că scrierile lui Hutcheson au exercitat o influență serioasă asupra înțelegerii și elaborării eticii umane⁴. Până acolo încât se admite că terminologia lui Hume este în mare măsură cea utilizată anterior de Hutcheson⁵. Dar chiar dacă Hutcheson se distinge cu siguranță ca o figură semnificativă în formarea filosofică și morală a lui Hume, au fost destule aspecte din filosofia morală a primului pe care cel din urmă nu le-a acceptat⁶. În plus, pe lângă Hutcheson, pot fi enumerați și Shaftesbury, Addison, Bayle, Mandeville, Malebranche ori chiar Locke, Berkeley și Newton printre filosofii și autorii vremii care și-au lăsat amprenta, într-un fel sau altul, asupra subiectelor, conceptelor, metodelor sau expresiilor umane.

Sub astfel de influențe filosofice, Hume își modelează și cristalizează teoria sa etică, care devine în timp de sine stătătoare și capătă o notă proprie și distinctivă. În formarea acesteia, un rol important îl joacă înțelegerea sa naturalistă referitoare la lume și om, epistemologia sa empiristă cu accent pe percepțiile categorisite în impresii și idei, dar și scepticismul său pretins moderat cu privire la limitele rațiunii, credințele religioase sau posibilitățile metafizicii. Rezultă o etică bazată pe sentimente sau pasiuni și circumscrișă în zona simțurilor, a experienței directe, a observației, experimentului și obiceiului. Adică o etică dependentă de criterii empirice și verificabile, care să fie accesibilă înțelegerii limitate a omului și disponibilă mai degrabă simțirii sale naturale. Teoria sa morală este astfel compatibilă cu concepția sa naturalistă și pozitivă despre natura umană, conform căreia înclinațiile naturale ale oamenilor sunt în mod normal sănătoase și folositoare. Drept pentru care, moralitatea poate fi cel mai bine asigurată pe baza emoțiilor, sentimentelor și pasiunilor genuine ale oamenilor⁷.

Fundamentarea moralității pe sensibilitate și accentuarea rolului normativ deținut de pasiuni pare că duce la ignorarea rațiunii sau cel puțin la diminuarea rolului pe care aceasta îl poate avea în procesul etic. Spre deosebire de specificul eticii tradiționale, la care aderă și Kant și care acorda preeminență axiologică rațiunii în detrimentul afectelor⁸, morală humană nu pledează în favoarea rațiunii ca agent evaluator, ci susține competența naturală a afectelor și pasiunilor în determinarea moralității acțiunilor umane. Spre deosebire de viziunea clasică influențată de teologia creștină, potrivit căreia omul ar fi un amestec de rațiune divină și pasiune animală, viziunea humană nu conferă rațiunii umane nicio valență divină și nici vreo superioritate intrinsecă. Rațiunea umană este la fel de naturală ca și pasiunile, dar influența determinantă în natura umană, ca și în alte

⁴ *Ibidem*, pp. 12–20.

⁵ *Ibidem*, p. 42.

⁶ James Harris, *Hume. An Intellectual Biography*, Cambridge, Cambridge University Press, 2018, p. 121.

⁷ David Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, traducere de Mircea Flonta, Adrian-Paul Iliescu și Constanța Niță, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 39.

⁸ Vezi Hernán Pringe, „La chose en soi et la liberté de pensée dans l'interprétation de Cassirer sur la philosophie critique”, *Revue roumaine de philosophie*, 66, 2, 2022, pp. 261–278.

forme ale vieții animale, este sentimentul, nu rațiunea sau intelectul. Aceasta este o doctrină centrală a filosofiei lui Hume⁹, prin care se disociază categoric de concepția antropologică tradițională predominantă.

În accepțiunea lui N. K. Smith, teoria morală a lui David Hume are două aspecte, unul negativ și altul pozitiv. Aspectul negativ constă în semnalarea faptului că rațiunea este incapabilă să determine distincția etică dintre bine și rău, pe când aspectul pozitiv rezidă în evidențierea faptului că binele și răul moral sunt determinate în om de sentimentele de aprobare sau dezaprobare pe care natura le-a făcut să apară în el. Ținând cont de această stare naturală de lucruri, principala sarcină a lui Hume era să stabilească exact cum se pot corela în mod optim cele două aspecte în teoria sa morală¹⁰. Sau altfel formulat, care ar fi raportul dintre rațiune și sentimente în evaluarea etică a acțiunii umane, plecând de la aportul potențial și de la funcțiile specifice atribuite teoretic fiecăreia dintre ele.

Analizarea raportului dintre rațiune și sensibilitate în etica lui Hume reprezintă și obiectivul asumat al acestui studiu filosofic. În vederea realizării acestui obiectiv se impune mai întâi consemnarea unor considerații humeene referitoare la atribuțiile și relația dintre rațiune și afecte în raportul lor etic, care, puse împreună, dar scoase din contextul viziunii de ansamblu, ar putea părea o abordare oarecum contradictorie sau cumva confuză. Pe de o parte, Hume afirmă că, din moment ce determinarea morală este apanajul sensibilității, rațiunea singură nu este suficientă să producă vreo blamare sau aprobare morală¹¹ și că rațiunea singură nu poate constitui niciodată un motiv pentru vreo acțiune a voinței, iar ea nu se poate opune niciodată pasiunii în orientarea voinței¹². Pe de altă parte, el asertează că pasiunile nu se opun adevărului și rațiunii, drept pentru care disputa pentru guvernarea acțiunilor voinței nu este între pasiuni și rațiune¹³, dar totuși rațiunea nu poate fi decât sclava pasiunilor¹⁴.

Aceste considerații aparent antitetice sau virtual problematice ridică întrebări legitime despre rolul deținut de rațiune în teoria morală propusă de Hume și despre tipul adecvat de relație dintre rațiune și sentimente, emoții sau pasiuni în concretizarea acțiunilor morale. Dată fiind teza care enunță că între rațiune și pasiuni nu poate exista nici conflict, nici contradicție, cum trebuie interpretată expresia humeană care pretinde că rațiunea nu poate fi decât sclava pasiunilor? Evidenta subordonare a rațiunii față de sentimente nu sugerează oare un conflict implicit între cele două laturi psihice ale agentului uman moral? Răspunsurile la întrebările ridicate, care vor edifica și natura raportului dintre rațiune și pasiuni din morala humeană, vor fi cu atât mai pertinente dacă vor fi luate în considerare și interpretările unor

⁹ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, p. 11.

¹⁰ *Ibidem*, p. 193.

¹¹ David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, editor J. B. Schneewind, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1983, p. 83.

¹² Idem, *The Essential Philosophical Works*, introducere de Charlotte R. Brown și William E. Morris, Ware, Hertfordshire, Wordsworth Editions Limited, 2011, p. 359.

¹³ *Ibidem*, pp. 361, 362.

¹⁴ *Ibidem*, p. 360.

comentatori sau autori avizați în subtilitățile filosofiei humeene. Prin urmare, pare oportună trecerea succintă în revistă a câtorva poziții interpretative elaborate în acest sens în literatura secundară.

În interpretarea lui Annette Baier, campania dusă de Hume în *Tratat*, prin arătarea limitelor rațiunii în ceea ce nu poate să facă singură, a fost o campanie direcționată întâi împotriva rațiunii deductive sau a demonstrației, nu împotriva rațiunii inferențiale în sensul ei mai larg. Proiectul lui Hume nu a vizat într-atât să detroneze rațiunea din funcția ei specifică, cât să lărgescă concepția despre ea, să o facă socială și pasională. Ni se amintește că dragostea de adevăr, care are la bază rațiunea, este o pasiune tot atât de vie ca oricare alta, iar Hume dezvăluie și rațiunea ca o vie dragoste de adevăr odată ce „masca lui antiraționalistă alunecă”¹⁵. În abordarea sa sceptică, Peter Fosl interpretează atât rațiunea, cât și sentimentul în paradigma obiceiului, care le precedă și le influențează. Concluzia lui este că, dacă rațiunea este sclava pasiunilor în chestiunile etice, atunci și pasiunile sunt subordonate la rândul lor obiceiului, fiind provocate și modelate de acesta. Obiceiul ne stabilizează ideile sau convingerile, dar și sentimentele ori pasiunile pe parcursul vieții și după mersul naturii¹⁶. În comentariul său, Simon Blackburn punctează că Hume, prin viziunea sa despre pasiune ca sclavă a pasiunilor, inversează ierarhia filosofică ce a ținut de la antici până în zilele sale, dar nu exclude rațiunea din fenomenul etic. Hume susține, menționează comentatorul, că atât rațiunea, cât și pasiunea sunt necesare în motivarea acțiunii și în determinarea moralității. Între rațiune și pasiune există un raport de cooperare, chiar dacă în teoria humeană pasiunile dețin un rol mai pregnant și au o manifestare mai pragmatică¹⁷.

A. J. Ayer precizează că filosofia morală a lui Hume este subtilă și complexă, dar este derivată dintr-un număr mic de principii parțial analitice și parțial psihologice. Din prezentarea sintetică a acestor principii se evidențiază mai curând rolul subordonat al rațiunii în relația ei cu afectele prin incapacitatea ei de a stabili reguli morale sau de a motiva acțiunile voinței. Prin incompetența ei în planul motivațional și normativ, rațiunea este prezentată mai degrabă negativ, ca un lucru cel puțin ineficient, chiar dacă nu neapărat inutil¹⁸. N. K. Smith prezintă o imagine mai echilibrată a rațiunii, deși subliniază și el că ideea humeană conform căreia rațiunea acționează în slujba sentimentului și instinctului este un principiu central al eticii și chiar al filosofiei scoțianului¹⁹. Totuși, ține să specifice că acesta nu neagă rolul important, ba chiar indispensabil, pe care rațiunea îl joacă în acțiunea morală²⁰. Relația de colaborare dintre afecte și rațiune constă în faptul că sentimentele ne determină scopurile,

¹⁵ Annette Baier, *A Progress of Sentiments. Reflections of Hume's Treatise*, Massachusetts Londra, Harvard University Press Cambridge, 1991, pp. 277–285.

¹⁶ Peter Fosl, *Hume's Scepticism*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2021, pp. 219–225.

¹⁷ Simon Blackburn, *How to Read Hume*, Londra, Granta Publications, 2008, pp. 55–59.

¹⁸ A. J. Ayer, *Hume. O scurtă introducere*, traducere de Irina Tofan, București, Editura ALL, 2009, pp. 87–90.

¹⁹ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, pp. 143, 154.

²⁰ *Ibidem*, p. 193.

în timp ce rațiunea decide când și cum pot fi ele atinse. Prin chiar funcția sa subordonată, rațiunea se dovedește însă la fel de indispensabilă ca sentimentul în domeniul moralității²¹.

Ipoteza pe care o avansează prezentul studiu despre rolul rațiunii în actul moral și relația ei cu afectele sensibilității umane din viziunea humeană subsumează unele idei din toate interpretările literaturii secundare consemnate mai sus, dar probabil că se aseamănă cel mai mult cu ultima variantă prezentată. Ipoteza susține deci că Hume nu exclude rolul rațiunii din mecanismul eticii, așa cum face Kant cu sentimentul, dar îi acordă acesteia un rol subordonat sentimentelor și pasiunilor. Rațiunea deține totuși un rol important în fenomenul moral, chiar dacă nu unul determinant, ce va fi identificat și evidențiat în textul argumentativ al studiului. În această fază introductivă, se poate menționa deja că între rațiune și afecte se exercită un raport de colaborare, nu de opoziție. Pasiunile declanșează sau motivează acțiunea și pot determina scopurile în viață, dar tot rațiunea gestionează aspectele lor concrete și face evaluarea lor morală. În acest raport complementar, nu este important cine are ultimul cuvânt sau influența mai pregnantă, ci contează ca fiecare parte să-și facă treaba ei specifică.

Demersul studiului vizează ca argumentele incluse în structura și conținutul textului de mai jos să susțină în mod real ipoteza avansată în acest stadiu introductiv al său. În acest scop, textul va consemna mai întâi paradigmele antropologiei humeene, care-l prezintă pe om ca ființă sensibilă, activă, rațională și morală, apoi va evidenția rolul afectelor și-n special al pasiunilor în etica humeană, va identifica și rolul rațiunii în morală humeană și va determina finalmente natura raportului etic dintre pasiuni și rațiune din perspectiva principiilor filosofiei humeene. Concluziile studiului, care vor sintetiza structura și argumentele textului, vor menționa și o inconsecvență interpretativă în principiile etice asumate de Hume, semnalând faptul că, în privința raportului dintre pasiuni și rațiune, moralistul britanic își încalcă propriul principiu (cunoscut ca legea lui Hume) de a nu trece nejustificat de la descriptiv la normativ.

PARADIGME ANTROPOLOGICE HUMEENE

Filosofia lui David Hume este indubitabil antropocentrică. Această certitudine este confirmată de faptul că subiectul cercetării sale nu a fost natura lumii cu misterele ei fascinante, ci natura umană și înțelegerea umană. Relevant în acest sens este faptul că prima carte publicată, care rămâne opera lui de căpătâi, pe care a reprodus-o ulterior prin unele scrieri mai atractive ca stil și mai accesibile publicului larg, este un tratat amplu despre natura umană. Un volum împărțit în trei cărți, care tratează într-o ordine deloc aleatorie despre intelect, pasiuni și morală. Obiectivul ambițiilor lui filosofice și literare era să așeze bazele pentru întemeierea

²¹ *Ibidem*, p. 154.

unei veritabile științe a omului, care să delimiteze puterile minții umane sau limitele cunoașterii și care să propună o teorie a pasiunilor ca motive reale și naturale pentru acțiunile specifice din morală și politică. Viziunea sa antropologică plasa ființele umane la același nivel ontologic cu celelalte animale, adică niște creaturi marcate fundamental de finitudinea propriei condiții și ghidate inevitabil de instincte, pasiuni ori sentimente ce duc la formarea unor obiceiuri. Niște ființe care se încred în simțuri și-n ceea ce pot observa sau experimenta. În fond, niște ființe supuse naturii înconjurătoare, care pot evolua în anumite direcții și-ntr-o oarecare măsură, dar care nu se pot elibera de condițiile deterministe ale naturii. Concepția sa naturalistă și evoluționistă îi determină pe unii autori să îl considere un darwinist înainte de vremea sa, un apostol al naturii umane evolute și al sentimentului uman²².

Deși aprecia că între om și animale există o diferență de grad, nu de natură, Hume admite că omul este esențialmente o ființă morală, adică o ființă rațională și activă, nu doar sensibilă și socială. Cu precizarea că este, în primul rând, o ființă activă stimulată de simțuri, și-n al doilea rând una reflexivă predispusă contemplației și expusă credulității²³. Adept al empirismului radical, scoțianul subliniază primatul sau supremația experienței, care enunță că în toate domeniile și activitățile existenței sale, omul trebuie să se bazeze efectiv numai pe experiență și pe nimic altceva. El insistă că numai experiența este marea călăuză în viață, pe care trebuie să se întemeieze toate credințele și comportamentele umane, dar recunoaște că nici măcar aceasta nu este infailibilă²⁴. Prin urmare, nici aceasta nu constituie o garanție absolută, mai ales că experiența la care se referă el este experiența personală și directă, ceea ce limitează și mai mult câmpul ei de lucru și de cercetare.

În concluzie, omul este o creatură a naturii impersonale, și, în consecință, este supus determinismului natural printr-o cauzalitate aparentă pe care o explică tot prin recursul la experiență. Asocierea din experiență pe care o facem în mod obișnuit între anumite fapte, acțiuni sau fenomene ne determină să le numim pe unele cauze și pe altele efecte, dar, în opinia lui, conexiunea necesară dintre cauze și efecte nu poate fi dovedită. Motivul invocat este că nu ne parvine niciodată o impresie din care ar putea fi derivată ideea de conexiune necesară²⁵. Este doar o obișnuință a experienței, căci omul este o creatură a obișnuinței călăuzită după instincte, simțuri și pasiuni pe care rațiunea le observă și le asociază după capacitățile ei limitate. Filosofia naturală recurge la experimentare în sensul că trebuie identificate cauzele evenimentelor prin observarea regularității succesiunii lor.

În viziunea antropologică humeană, afectivitatea și voința sunt două caracteristici esențiale ale omului ca ființă empirică. Înclinațiile naturale ale omului sunt sănătoase

²² Simon Blackburn, *op. cit.*, pp. 5, 6, 13.

²³ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, p. 130.

²⁴ Adrian-Paul Iiescu, *Supremația experienței. Conservatorismul anglo-saxon*, București, EuroPress Group, 2008, pp. 222–225.

²⁵ A. J. Ayer, *op. cit.*, pp. 64, 70.

și chiar folositoare, întrucât natura umană nu este fundamental rea și neputincioasă, așa cum pretinde doctrina creștină. Drept urmare, moralitatea este cel mai bine asigurată și cel mai normal exercitată pe baza sentimentelor naturale, iar conflictul moral nu constă în lupta dintre rațiune și pasiuni, ci în confruntarea dintre pasiunile calme și cele violente²⁶. Omul virtuos este omul natural, sensibil, rațional, activ și social. Omul care, prin judecățile rațiunii, este echilibrat în instinctele, sentimentele și pasiunile sale, ca și în acțiunile pe care acestea le declanșează sau le motivează. Omul care este capabil să manifeste simpatie în relațiile cu semenii săi, căci simpatia este un principiu foarte puternic al naturii umane și totodată principala sursă a distincțiilor morale²⁷. Astfel de caracteristici antropologice și aspecte etice îl determină pe Norman Kemp Smith să concluzioneze că filosofia lui Hume nu este una fundamental sceptică, ci este una esențialmente naturalistă, mai curând pozitivă și chiar umanistă în tendința ei²⁸.

PASIUNI ȘI VIRTUȚI ÎN ETICA HUMEANĂ

În taxonomia humeană, pasiunile intră în categoria impresiilor secundare sau cele de reflecție, iar în cartea a doua a *Tratatului asupra naturii umane*, autorul tratează tocmai despre formarea și funcționarea acestora în natura umană. Multe din aceste impresii de reflecție provin din idei care copiază anumite senzații corporale, mai ales cele ale plăcerii și durerii. În raport cu senzațiile de plăcere și durere, moralistul britanic categorisește pasiunile în productive și receptive. Pasiunile productive sunt impresii instinctive care produc plăcerea sau durerea, în timp ce cele receptive sunt impresii care apar ca răspuns la plăcere și durere. Pasiunile instinctive, precum foamea, setea, pofta, resentimentul sau iubirea parentală, sunt apreciate ca primare, întrucât iau naștere dintr-un impuls natural și inexplicabil. Pasiunile care se formează prin impresiile de plăcere și durere sunt considerate secundare și sunt numite directe și indirecte (acestea din urmă provin din impresiile de plăcere sau durere, dar și prin intermediul altor calități). La rândul lor, pasiunile directe sunt violente (dorința și aversiunea, bucuria și mâhnirea, speranța și teama) și calme, ce provin din contemplarea unor acțiuni sau obiecte externe (sentimentele morale și estetice). Din categoria pasiunilor indirecte se pot enumera: mândria, umilința, dragostea, ura, ambiția, vanitatea, invidia, mila, răutatea sau generozitatea²⁹.

La Hume, pasiuni înseamnă instincte, înclinații, sentimente sau emoții, adică un fel de impresii naturale derivate din constituția originală a minții umane. Ele se formează și funcționează prin intermediul celor trei principii de asociere pe care le identifică a fi asemănarea, contiguitatea și cauzalitatea. De îndată ce mintea

²⁶ David Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, pp. 39, 40.

²⁷ Idem, *The Essential Philosophical Works*, p. 534.

²⁸ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, p. 155.

²⁹ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, pp. 181, 182.

părăsește o idee, preia o alta, care este legată de prima prin asemănare, contiguitate sau cauză și efect, pentru că mintea este afectată în mod similar de către impresii asemănătoare. Experiența unei pasiuni plăcute tinde să ne conducă către experimentarea altora de același fel, după cum experiența unui sentiment dezagreabil tinde să ne conducă către evitarea experimentării altuia similar. În exprimarea sa, plăcerea este însăși esența virtuții, în timp ce durerea constituie însăși esența viciului. Aceasta nu înseamnă că virtutea nu ar fi nimic altceva decât un fel de sentiment sau că virtutea ar echivala efectiv cu plăcerea, ci doar faptul că a simți un anumit fel de plăcere este o condiție necesară a experienței virtuții³⁰.

În ceea ce privește virtuțile, trebuie menționat că Hume nu pare preocupat să ofere o definiție convențională clară. El se rezumă să le clasifice în naturale și artificiale sau, după tiparul terminologic utilizat și în cazul pasiunilor, să le desemneze ca productive și receptive în funcție de producerea sau receptarea sentimentului de plăcere. Virtutea ar putea fi astfel definită drept orice calitate a minții, care este utilă sau agreabilă persoanei însăși ori altora. Deci, oricare acțiune sau calitate mentală ce dă unui spectator plăcutul sentiment de aprobare. Cu precizarea că invocatele calități mentale reprezintă de fapt meritele personale. Așa-numita definiție productivă prevede o împărțită clasificare a virtuților după criteriile utilității și agreabilității: cele utile posesorului lor, cele utile altora, cele imediat agreabile posesorului și cele imediat agreabile altora. Multe virtuți satisfac desigur mai mult de una dintre respectivele criterii³¹. Viziunea humeană asupra virtuților include și importanta completare că o acțiune este virtuoză doar în măsura în care indică o calitate de durată a sufletului sau a minții, care se manifestă în întregul comportament și face parte din caracterul individual³².

În privința virtuților naturale, Hume aserțază că sunt o parte esențială a naturii umane și că ele acompaniază inevitabil experiența umană. Ele sunt descrise ca fiind niște caracteristici originale și inerente ale naturii umane sau trăsături de caracter, ce sunt pasiuni naturale specifice care au motivat anumite tipuri de comportament uman. Aceste pasiuni produc sentimentele pozitive de aprobare morală, atunci când motivează comportamentul altui om. Virtuțile artificiale, deși sunt și ele conforme cu natura umană, nu sunt trăsături naturale sau inerente ale acesteia și nu motivează sau influențează întotdeauna comportamentul uman. Ele reprezintă un produs al inventivității umane, fiind doar convenții necesare în relațiile interumane. Un exemplu de virtute artificială este dreptatea, specifică lui Hume spre totalul dezacord al lui Hutcheson, care îl critică pentru această convingere³³.

Relația dintre pasiuni ca impresii simțite și virtuți ca temeuri morale reprezintă legătura dintre teoria lui Hume despre pasiuni și viziunea sa morală. Această

³⁰ *Ibidem*, pp. 150–153.

³¹ Don Garrett, *Hume*, Londra și New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2015, p. 258.

³² Gerardo, Lopez Sastre, *Hume: când știi că ești sceptic*, traducere de Bianca Popescu, București, Editura Litera, 2021, p. 83.

³³ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, pp. 181, 196.

conexiune etică duce la concluzia că a avea simțul virtuții nu este altceva decât a simți o satisfacție de un anumit fel față de ceva anume³⁴. Virtuțile, în special cele naturale, sunt produsul sentimentului, nu al rațiunii. Nu inferăm logic că un caracter este virtuos, ci îl simțim prin plăcerea ce ne-o produce. Nu deducem că o acțiune sau o faptă este morală prin natura ei, ci o simțim prin sentimentul de plăcere care confirmă aprobarea ei etică. Când lăudăm o acțiune, vizăm numai motivele care o produc, căci toate acțiunile virtuozose își derivă meritul din niște motive virtuozose. Nicio acțiune nu poate fi virtuoasă, dacă nu există în natura umană vreun motiv care să o producă diferit de simțul moralității ei. Nu putem avea considerație față de virtutea unei acțiuni decât dacă acțiunea este considerată virtuoasă dinainte. Motivul virtuos simțit trebuie să preceadă considerarea rațională a virtuții. Prin sentimentul de plăcere se produc pasiunile prin care se manifestă simțul virtuții. Motivația pentru o acțiune anume implică deci un sentiment sau o pasiune. În cazul unei acțiuni virtuozose este implicată o pasiune plăcută, căci o acțiune este considerată morală dacă este determinată de sentimentele calme și agreabile. Sau dacă acțiunea este utilă și plăcută tuturor celor implicați în contextul ei concret. Prin urmare, pasiunile și virtuțile, chiar dacă nu sunt definite foarte clar, joacă un rol primordial în teoria etică humeană.

RAȚIUNE ȘI VIRTUȚI ÎN ETICA HUMEANĂ

Deși este perceput ca un reprezentant al iluminismului scoțian și european din secolul XVIII, David Hume se evidențiază ca unul atipic în viziunea sa filosofică. Spre deosebire de ceilalți iluminiști europeni, el nu practică cultul rațiunii și nu situează rațiunea în centrul concepțiilor sale antropologice, epistemologice sau etice. Dimpotrivă, ca empirist radical, contestă virulent epistemologia raționalistă și morala fundamentată pe rațiune. El își începe considerațiile despre morală din cartea a treia a *Tratatului asupra naturii umane* prin reiterarea propriei concepții epistemologice conform căreia nimic nu este vreodată prezent minții decât percepțiile ei alcătuite din impresii sau idei. De vreme ce impresiile sunt expresiile perceptive cele mai vii și puternice, care sunt simțite în mod direct sub forma sentimentelor, pasiunilor și emoțiilor, rezultă că sensibilitatea constituie partea relevantă a epistemologiei, dar și factorul prescriptiv al moralității umane. Fiind copii mai slabe ale impresiilor instinctive, ideile derivă cu necesitate din impresii. Iar rațiunea, care funcționează doar ca să descopere adevărul sau falsitatea ideilor, nu are gradul de forță ori de vivacitate al sensibilității și nici competența acesteia în plan epistemologic sau în sfera morală.

Filosoful scoțian prezintă o serie de argumente prin care susține ipoteza că moralitatea nu se întemeiază doar pe rațiune, așa cum postulau raționaliștii

³⁴ Idem, *The Essential Philosophical Works*, p. 410.

moderni³⁵. Pretențiile acestora sunt incompatibile cu faptul că însuși actul de a face o distincție morală influențează comportamentul uman. Chiar prin ele însele, distincțiile morale ne trezesc pasiunile și ne motivează să acționăm, în schimb, rațiunea nu are nicio influență directă asupra pasiunilor ori acțiunilor noastre. În al doilea rând, pasiunile, voințele și acțiunile noastre nu sunt reprezentative, adică nu stau în relații de reprezentare cu alte percepții. Prin urmare, nu pot fi considerate adevărate sau false. În schimb, rațiunea este mereu preocupată cu astfel de relații între idei sau între idei și chestiuni de fapt, pentru a descoperi care sunt adevărate sau false. În al treilea rând, faptul că uneori acțiunile dau naștere la judecăți care contrazic alte judecăți anterioare ale rațiunii, astfel încât unele acțiuni pot fi numite nerezonabile, nu reușește să arate că moralitatea este întemeiată pe rațiune. Și-n ultimul rând, pretențiile raționaliștilor sunt incompatibile cu faptul că experiența ne arată că distincțiile morale nu sunt nici probleme de fapt descoperite de rațiune, nici nu sunt derivate dintr-o relație distinctivă între idei. Concluzia lui este că rațiunea nu poate să fie normativă, adică să treacă de la a descrie cum este un lucru la a prescrie cum ar trebui să fie alte lucruri care sunt diferite de primul³⁶.

Don Garrett identifică trei argumente pentru asumția humeană că distincțiile morale nu sunt derivate din rațiune. Argumentul motivării evidențiază impotența rațiunii de a excita pasiunile și de a produce sau preveni acțiunile. Argumentul reprezentării semnaleză că nu numai pasiunile noastre rămân în afara reprezentării valorice, ci și voințele ori acțiunile noastre, care nu pot fi judecate ca adevărate sau false, deci nu pot fi nici conforme, nici contrare rațiunii. Argumentul final aseriază că nicio distincție morală nu poate fi cauzată de vreun raționament demonstrativ ori de vreun raționament probabil, întrucât moralitatea nu stă în vreuna din relațiile identificate ca baze ale cunoașterii demonstrabile (recte, asemănarea, contradicția, gradele de calitate și proporția în cantitate)³⁷.

Dacă în concepția humeană rațiunea are un rol secundar sau minor în relația ei cu virtuțile morale, unii comentatori îi atribuie un rol ceva mai important în relația ei cu virtuțile artificiale și cu cele religioase. Norman Smith admite că în cazul virtuților artificiale, care se bazează pe principiul utilității, și-n special în cazul concret al dreptății, rațiunea reflexivă joacă un rol mai determinant. Rațiunea ne permite să înțelegem utilitatea unei acțiuni sau a alteia în realizarea binelui public. Comentatorul sugerează că Hume și-ar fi putut denumi virtuțile artificiale virtuți raționale și astfel, fără să fi renunțat la primatul sentimentului, ar fi recunoscut mai complet puterea regulatoare a rațiunii în determinarea precisă a aprobării noastre morale. Dar tot el precizează că, deși aprobarea dreptății presupune descoperirea utilității ei, nu ar trebui considerată ca fiind bazată pe descoperire, căci atunci

³⁵ Vezi Adrian Nita, „L’homme en tant qu’esprit – entendement, raison et membrane spirituelle chez Leibniz”, *Revue roumaine de philosophie*, 66, 1, 2022, pp. 141–158.

³⁶ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, pp. 176–178.

³⁷ Don Garrett, *op. cit.*, pp. 249–252.

aprobarea s-ar datora rațiunii, ceea ce ar fi contrar tezei fundamentale a lui Hume. Concluzia lui este că chiar și virtuțile artificiale se bazează pe sentiment și instinct, iar în afara lor nu se poate obține nicio sancțiune morală³⁸. La această concluzie se realizează opinia lui Garrett, care menționează că, numind o virtute artificială, Hume nu vrea să insinueze că ar fi mai puțin o virtute reală ori că ar fi mai puțin importantă decât alte virtuți. Ca toate virtuțile, virtuțile artificiale sunt trăsături de caracter sau caracteristici mentale, care sunt utile ori agreabile posesorului lor ori altora. Mai degrabă, ceea ce le face artificiale este dependența lor de existența unei convenții în cadrul unui grup de indivizi³⁹.

Pe de altă parte, Lopez Sastre comentează despre rolul rațiunii în cazul virtuților religioase, remarcând că virtuțile religioase constituie o speță deosebit de importantă în care se evidențiază intervenția mai pregnantă a rațiunii. Hume evocă anumite practici recomandate de creștinism, în special practici specifice vieții monahale (celibatul, mortificarea trupului, penitența, solitudinea), care nu pot fi aprobate moral, dar nu prin intermediul sentimentului, ci al rațiunii. Caracterul lor inutil și neplăcut, în flagrantă opoziție cu criteriile utilității și agreabilității propuse de el, le face să pară adevărate vicii. Din perspectivă seculară, fie ea ateistă, ceea ce nu este neapărat cazul lui Hume, fie ea sceptică, unele virtuți religioase mai extremiste sunt veritabile impedimente în calea fericirii terestre a oamenilor. De vreme ce existența divinității sau a împărăției cerești depășește sfera empiricului verificabil, gânditorul care a respins orice morală transcendentă recomandă să ne afirmăm în singurul domeniu care ne poate face realmente fericiți, și anume, înclinațiile și pasiunile noastre naturale⁴⁰.

Dincolo de argumentele lui Hume și de comentariul lui Lopez Sastre, se cuvine semnalat că, în cazul virtuților religioase, moralistul scoțian nu mai accentuează primatul sensibilității în determinarea aprobării sau dezaprobării morale, ci pe cel al rațiunii, ceea ce reprezintă o abatere de la principiul său consacrat și o inconsecvență imputabilă în abordarea sa etică. Chiar dacă el consideră aceste pretinse virtuți mai degrabă vicii, este de remarcat faptul că această distincție morală o face prin intermediul rațiunii, care judecă defavorabil respectivele practici religioase. Deci, dacă în cazul virtuților morale naturale, rațiunea are un rol pasiv și insignifiant, în cazul virtuților artificiale, ea capătă un rol ceva mai activ și mai pregnant, iar în cazul virtuților religioase pare a fi cu adevărat importantă în determinarea caracterului moral al acestora. Concluzia este că rolul rațiunii în complexitatea procesului etic variază în funcție de natura virtuților la care se raportează. Deși i se atribuie de regulă un rol auxiliar într-un statut subordonat afectelor, rațiunea poate juca și roluri mai însemnate în ansamblul mecanismelor și varietatea fenomenelor etice.

³⁸ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, pp. 147–153.

³⁹ Don Garrett, *op. cit.*, p. 263.

⁴⁰ Gerardo Lopez Sastre, *op. cit.*, pp. 101, 102.

NATURA RAPORTULUI ETIC DINTRE RAȚIUNE ȘI PASIUNI

În privința relației dintre sensibilitate și rațiune în viziunea humeană etică, lucrurile par destul de clare și simple. Empiristul britanic abordează sfera morală prin intermediul afectelor analizate după criteriile plăcerii și utilității. În determinarea distincțiilor morale, un rol decisiv îl au sentimentele de plăcere sau durere și conceptele de virtute sau viciu. Sentimentul de plăcere indică o virtute, în timp ce senzația de durere denotă un viciu. Astfel, aprobarea ori dezaprobarea morală sunt efectiv sentimente provenite dintr-un simț natural al moralității, nu judecăți ale rațiunii discursive. Filosofia morală a lui Hume este o combinație distinctivă între virtuțile etice și teoria simțului moral în care virtutea și viciul sunt conceptele normative fundamentale bazate pe simțuri și aplicate la trăsături de caracter. Simțul moral din care provin conceptele de virtute și viciu constă în capacitatea de a simți fie aprobarea morală plăcută, fie dezaprobarea morală dureroasă⁴¹.

În cadrul aceleiași înțelegeri clare și simple se încadrează și interpretarea care relevă incapacitatea rațiunii în influențarea voinței, în motivarea acțiunii morale sau în determinarea distincțiilor etice și rolul ei subordonat în relația inerentă cu afectele sensibilității. În studiul introductiv redactat de David Fate Norton și Mary J. Norton la una din edițiile *Tratatului asupra naturii umane* se subliniază aceste idei humeene care susțin că rațiunea nu poate prin ea însăși să influențeze sau să direcționeze voința și că ea nu poate fi decât sclava pasiunilor în materie de acțiuni, decizii sau alte aspecte fundamentale ale fenomenului etic. Corolarul aferent acestor concluzii sceptice cu privire la funcția morală a rațiunii, care au ca premisă postulatul ce enunță că numai pasiunile au capacitatea de a influența voința umană, este că pasiunile și rațiunea nu se pot afla în conflict în ceea ce privește direcționarea voinței. Voința este domeniul de activitate al pasiunilor, sentimentelor și emoțiilor, nu al rațiunii, nici al raționamentelor demonstrative ori probabile⁴².

Totuși, la o analiză mai profundă, aspectele raportului etic dintre rațiune și pasiuni, deși pot fi la fel de clare, nu sunt atât de simple precum par la prima impresie, ci sunt ceva mai complexe. În același studiu introductiv, comentatorii citați anterior atrag atenția asupra posibilității de a interpreta greșit sintagma humeană care aserțază că rațiunea este și trebuie să fie numai sclava pasiunilor. Expresia nu trebuie să ducă la anularea rolului rațiunii în etică, nici la ignorarea sau minimalizarea lui. Rațiunea informează pasiunile de existența și natura lucrurilor sau de pașii care trebuie făcuți în obținerea ori evitarea unor aspecte. De fapt, ea servește ca ochii și urechile pasiunilor și chiar are o mare influență asupra lor. Pasiunile depind de anumite judecăți sau convingeri ale rațiunii, care au un rol important în determinarea pe care acestea o au asupra distincțiilor morale. Hume echilibrează sintagma sa despre servitutea rațiunii printr-o altă expresie, care afirmă că pasiunile noastre

⁴¹ Don Garrett, *op. cit.*, p. 247.

⁴² David Hume, *A Treatise of Human Nature*, pp. 170, 171.

cedează în fața rațiunii fără nicio opoziție în momentul în care percepem falsitatea unei supoziții sau insuficiența oricăror mijloace. Concluzia lor este că, deși rămâne valabilă exprimarea că rațiunea este servitoarea pasiunilor, totuși rolul ei nu este nicidecum insignifiant⁴³. Ceea ce face rațiunea din postura ei de servitoare este important, complementar și necesar.

În cadrul aceleiași analize mai profunde, care relevă complexitatea și complementaritatea raportului dintre pasiuni și rațiune, pot fi enumerate și interpretările lui Norman Smith sau Simon Blackburn. De exemplu, N. K. Smith prezintă o imagine mai adecvată a rațiunii, deși subliniază și el că ideea humeană, conform căreia rațiunea acționează în slujba sentimentului și instinctului, este un principiu central al eticii și chiar al filosofiei scoțianului⁴⁴. Totuși, interpretul ține să specifice că acesta nu neagă rolul important, ba chiar indispensabil, pe care rațiunea îl joacă în acțiunea morală⁴⁵. Relația de colaborare dintre afecte și rațiune constă în faptul că sentimentele ne determină scopurile, în timp ce rațiunea decide când și cum pot fi ele atinse. Prin chiar funcția sa subordonată, rațiunea se dovedește însă la fel de indispensabilă ca sentimentul în domeniul moralității⁴⁶. În comentariul său, Simon Blackburn punctează că Hume, prin viziunea sa despre pasiune ca sclavă a pasiunilor, inversează ierarhia filosofică ce a ținut de la antici până în zilele sale, dar nu exclude rațiunea din fenomenul etic. Hume susține, menționează comentatorul, că atât rațiunea, cât și pasiunea sunt necesare în motivarea acțiunii și în determinarea moralității. Între rațiune și pasiune există un raport de cooperare, chiar dacă în teoria humeană pasiunile dețin un rol mai pregnant și au o manifestare mai pragmatică⁴⁷.

Toate aceste mostre de interpretări ce vizează natura raportului etic dintre pasiuni și rațiune în viziunea humeană subliniază, pe de o parte, rolul secundar care-i este atribuit rațiunii în concretizarea fenomenului moral, dar precizează și argumentează, pe de altă parte, că respectivul raport este unul de complementaritate și de cooperare reciprocă. Subordonarea rațiunii față de afecte este o parte a procesului etic, care nu diminuează importanța rațiunii ca atare. În determinarea distincțiilor morale, pasiunile, care influențează decisiv voința și motivează efectiv acțiunea, colaborează în mod armonios cu rațiunea, care informează corect afectele despre natura problemei și evaluează competent implicațiile acesteia. Rămâne însă valabilă concepția delimitativă că aprobarea sau dezaprobarea morală sunt sentimente ale sensibilității, nu judecăți ale rațiunii. Sentimentele sunt determinante, rațiunea este importantă.

În final, se cuvine semnalat un aspect legat de relația etică dintre rațiune și pasiuni, a cărei formulare explicită provoacă nedumeriri interpretative când este asociat cu unul din cele mai distinctive principii din filosofia humeană. Este vorba

⁴³ *Ibidem*, pp. 171, 172.

⁴⁴ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, pp. 143, 154.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 193.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 154.

⁴⁷ Simon Blackburn, *op. cit.*, pp. 55–59.

de celebra expresie care postulează că rațiunea este și trebuie să fie doar sclava pasiunilor. Formularea ei este foarte clară, iar înțelegerea ei este neproblematică. Dar ea devine problematică când este corelată cu o critică humeană la adresa modului considerat inadecvat în care se ajunge la o exprimare normativă. În orice sistem de moralitate întâlnit, remarcă Hume, autorul își urmează modul obișnuit de a raționa până când, deodată, obiectează el, trece în mod surprinzător și nejustificat de la a spune cum sunt lucrurile la cum ar trebui ele să fie. Trecerea de la *este* sau *nu este* la *ar trebui* sau *nu ar trebui* reprezintă o schimbare de registru interpretativ prin care se trece efectiv și ilegal de la modul descriptiv la modul normativ⁴⁸. Această observație și totodată obiecție humeană despre formarea moralității duce la principiul conform căruia nu se poate deriva un *ar trebui* dintr-un *este*, care este cunoscut de atunci ca „legea lui Hume”⁴⁹.

Problematic este faptul că el însuși își încalcă propria lege cu conotație etică, atunci când afirmă explicit și vehement că rațiunea este și ar trebui să fie doar sclava pasiunilor. El susține astfel nu numai viziunea faptică că rațiunea este în mod psihologic subordonată sentimentelor în producerea acțiunii sau moralității, ci susține de asemenea viziunea normativă că această subordonare este potrivită sau așa cum ar trebui să fie⁵⁰. Expresia humeană respectivă nu doar descrie, ci și prescrie, raportul de subordonare dintre rațiune și pasiuni. Așadar și ea face trecerea arbitrară, imputată de Hume însuși, de la modul descriptiv la cel normativ. Această imputabilă încălcare a propriului principiu poate fi identificată drept o inconsecvență interpretativă strecurată în filosofia morală humeană. Dar poate fi și un exemplu involuntar, dar relevant, al ipotezei convenționale că trecerea bruscă de la *este* la *ar trebui să fie* constituie totuși modul generic și normal de a exprima considerații morale.

CONCLUZII

Morala este un domeniu filosofic în care David Hume a elaborat o viziune distinctivă, dar controversată. Spre deosebire de paradigma etică tradițională, care postula hegemonia rațiunii în producerea actului moral, viziunea humeană acordă preeminență afectelor, recte emoțiilor, sentimentelor și pasiunilor, în determinarea distincțiilor morale. În opoziție cu concepția consacrată a filosofiei clasice consolidată de teologia creștină, care descria negativ natura pasiunilor și propunea eliminarea sau cel puțin controlarea lor prin puterea rațiunii pozitive, Hume prezintă o imagine pozitivă a pasiunilor, ca impresii inerente naturii umane care se manifestă instinctiv și normal în viața umană. Cum natura umană nu este în mod intrinsec rea, aceste înclinații naturale sunt mai degrabă sănătoase și nu trebuie reprimite ori guvernate

⁴⁸ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, p. 302.

⁴⁹ Don Garrett, *op. cit.*, p. 255.

⁵⁰ Norman Kemp Smith, *op. cit.*, pp. xxxiii, xxxiv.

în mod necesar de către rațiune. În consecință, conflictul moral nu se produce între pasiuni și rațiune, ci doar între pasiuni diferite sau contrare. Pasiunile nu se opun rațiunii, căci aceasta nu este și nu trebuie să fie decât servitoarea pasiunilor care influențează în mod exclusiv voința omului și care îi motivează în mod efectiv acțiunile.

Filosofia humeană este în general și în principiu antropocentrică și naturalistă. Nici sfera eticii nu face deci excepție de la această caracterizare. Moralitatea umană se raportează doar la natura umană și la natura înconjurătoare, fără referire la criterii extraumane sau la repere transcendente și supranaturale. Omul este o creatură a naturii similară în mare măsură celorlalte creaturi terestre. Diferența dintre om și animale este numai una de grad, nu una de natură. Ca și omul, animalul este o ființă sensibilă, socială și activă, dar, spre deosebire de om, nu posedă raționalitate. Lipsa raționalității privează animalul de simțul moralității. Omul este o ființă morală, pentru că posedă simțul natural al moralității provenit din raționalitatea sa specifică. Implicația filosofică a acestei stări de fapt agreate de Hume este însă una care pare a contrazice principiul lui moral distinctiv, care fundamentează morala pe sensibilitate. Și anume, diferența dintre om și animal în privința existenței simțului moralității nu este făcută de sentimente, pe care le posedă în comun, ci de rațiune, care este apanajul ontologic al omului. Această implicație poate fi un indiciu relevant referitor la importanța și rolul rațiunii în complexitatea fenomenului moral sau la natura raportului etic dintre ea și pasiuni.

Morala humeană pune totuși accent pe sentimente și pasiuni, ca impresii secundare, adică instincte ori înclinații naturale care determină practic distincțiile morale. Rolul pasiunilor este decisiv în acest sens și este primordial în raportul său complementar cu cel al rațiunii. Pasiunile productive sunt impresiile care produc senzația de plăcere sau durere, în timp ce pasiunile receptive sunt impresiile care se produc ca urmare a senzațiilor de plăcere ori durere. Ele sunt asociate cu conceptele de virtute și viciu, care sunt concepte normative ce sunt mai curând simțite ca atare decât gândite. Un caracter sau un fapt este desemnat ca fiind virtuos ori vicios prin intermediul sensibilității, nu al rațiunii. Aprobarea sau dezaprobarea morală sunt deci sentimente subiective, nu judecăți de valoare obiective. În schimb, rațiunea are un rol secundar în procesul etic, pe considerentul empirist că ea singură nu poate influența voința și nici motiva acțiunea omului. Sarcina ei este să informeze corect și să orienteze adecvat exercitarea primordială și legitimă a pasiunilor dominante, care decurge din statutul ei de servitute ontologică, epistemologică și funcțională.

Natura raportului etic dintre pasiuni și rațiune este mai complexă și mai echilibrată decât pare la prima impresie. La o apreciere simplistă, pare un raport exclusiv de subordonare între rațiunea considerată inferioară și sensibilitatea desemnată superioară. Dar la o analiză mai profundă se poate observa importanța majoră care îi este atribuită rațiunii în determinarea moralității umane și importanța sporită care îi este atribuită cu precădere în interacțiunea ei cu virtuțile artificiale și cele religioase. Interpretările și comentariile unor analiști humeeni arată nu numai că Hume nu exclude rațiunea din procesul moral în ansamblul lui, ci și că raportul

dintre rațiune și pasiuni, deși unul subordonat ca pondere și competențe atribuite, este totuși în principiu unul complementar și de cooperare reciproc avantajoasă. Pasiunile sunt desigur determinante, dar verdictul lor etic depinde indubitabil de colaborarea cu rațiunea informativă și reflexivă. Concluzia este că rațiunea se distinge și ea ca indispensabilă în viziunea morală a filosofului scoțian. Tocmai datorită rolului de servitoare pe care acesta i-l atribuie și fără de care pasiunile nu s-ar putea descurca în mod optim în practicarea moralității.

Prin prezentarea succintă, dar argumentată, a raportului dintre rațiune și pasiuni din viziunea etică elaborată de Hume, se poate concluziona că prezentul studiu și-a atins obiectivul asumat în partea sa introductivă. S-a consemnat mai întâi paradigma antropologică humeană, care descrie omul ca ființă socială și sensibilă asemenea celorlalte animale, dar și ca ființă morală datorită raționalității prin care se departajează de animale. S-au evidențiat apoi funcțiile distincte, dar specifice ale pasiunilor și ale rațiunii în concretizarea fenomenului moral, precizându-se în ce constă mai exact rolul decisiv al pasiunilor și în ce rezidă de fapt rolul auxiliar al rațiunii. S-a identificat finalmente natura mai complexă a raportului etic dintre pasiuni și rațiune, arătându-se că subordonarea rațiunii față de pasiuni face parte pur și simplu din raportul interdependent de cooperare armonioasă dintre latura sensibilă și cea rațională aferente naturii umane. S-a confirmat astfel ipoteza inițială, care miza pe rolul activ, și nu pasiv, al rațiunii și care anticipa un raport de colaborare, nu de opoziție, între pasiunile și rațiunea omului în sfera morală.